

Алжанбаева Ұ.
**Қожа Ахмет Иасауидің
шығармаларын оқытудағы
түйінді мәселелер**

Мақалада Қожа Ахмет Иасауи шығармаларын оқытуда кездесетін сопылық терминдер, діни терминдерді студенттерге түсіндіру мәселесі сөз болады. Сондай-ақ қазақ тіліне араб, парсы тілдерінен енген кейбір түсініксіз сөздердің этимологиясы қарастырылады.

Түйін сөздер: Қожа Ахмет Иасауи, сопылық терминдер, діни терминдер, этимология арабизм, фарсизм.

Alzhanbaeva U.
**Important moments in the
training of Khoja Ahmed
Yassauï works**

This article discusses the problems of studying the Sufi religious terms and in the writings of Khoja Ahmed Iassavi and etymology of some words borrowed from Arabic.

Key words: Khoja Ahmed Iassavi, Sufi and religious terms, etymology, Arabism

Алжанбаева У.
**Основные проблемы
в изучении трудов Ходжа
Ахмеда Иассави**

В этой статье рассматриваются проблемы изучения суфийских и религиозных терминов в трудах Ходжа Ахмеда Иассави и этимология некоторых слов, заимствованных из арабского и персидского языков.

Ключевые слова: Ходжа Ахмеда Иассави, суфийские и религиозных термины, этимология, арабизм, фарсизм.

**ҚОЖА АХМЕТ
ИАСАУИДІҢ
ШЫҒАРМАЛАРЫН
ОҚЫТУДАҒЫ ТҮЙІНДІ
МӘСЕЛЕЛЕР**

Қожа Ахмет Иасауи шығармалары, оның ішінде «Диуану хикметі» XII ғасырда жазылған түркі әдебиетінің көне үлгілерінің бірі екендігі көпшілікке белгілі. Алайда осы шығарманы студенттерге оқыту барысында біраз қиындықтар туындайтынын айту керек.

2008 жылы Алматыда жарық көрген «Әдеби жәдігерлер» сериясының алтыншы томының алғысөзінде «Диуану хикмет» аудармалары қазақ тілінде 17 рет жарық көрді. Жолма-жол аударма қағидасы сақталған, стиль біркелкілігі, кәсіби деңгейі жоғары болуымен ерекшеленген аудармасы «Әдеби жәдігерлер» сериясының алтыншы томына енді», – деп жазылады [1, 7-б.].

Шынында да бұл кітап жалпы оқырман қауым үшін де, әсіресе түркітанушы ғалымдар мен студенттер үшін де аса құнды әрі пайдалы дүние. Алайда «Диуану хикметті» түсіну үшін жалғыз қазақ тілін жетік білу жеткіліксіз. Ол үшін студент философияны, ислам дінін, сопылық терминдерді және қазақ тіліне араб, парсы тілінен енген сөздердің этимологиясын білуі қажет.

Кітаптың соңында алфавиттік тәртіпте сөздік берілген. Сөздік еңбекті түсінуді біршама жеңілдеткенмен, барлық діни және сопылық терминдерді толық қамти алмайды. Әрине, барлық бейтаныс сөздерге түсіндірме беру аудармашылардың міндетіне жатпайды. Осы жерде бар салмақ оқытушыға түсетіндігі белгілі. Әрине, *гарип, пақыр, махшар, миграж, тариқат, магрифат* т.б. сөздерді түсіндірудің қажеті бола қоймас, бірақ төменде келтірілген сөздерді түсіндіру үшін арнайы дайындық қажет. Мысалы, Мектеп көріп қайнап толып тастым, міне. «*Инна фатахнаны*» оқып мағына білдім, – деген жолдардағы «Инна фатахна» деген не мағына білдіретінін көп адам біле бермейді. Құранның 48 сүресі «Фатх» деп аталады. Сол сүренің бірінші аяты «Инна фатахна ләкә фатхан мубиинан» (Сөзсіз сені ашық жеңіске ие қылдық) деген мағынаны білдіреді [2, 511-б.]. Бұл аят Мұхаммед пайғамбардың Меккеде жеңіске жеткеніне байланысты айтылған. Абдулла ибн Муғафалдың айтуынша ол Мұхаммед пайғамбарымызды Меккені алған күні көріпті. «Ол түйенің үстінде отырып «Инна фатахна ләкә фатхан мубиинан. Ли иағфира ләкә аллаху ма тақадамма мин занбика уа ма тааххара...» аяттарын оқып отыр екен. Даусы керемет еді» – дейді.

«Обретение двух Святынь» (Футух аль-харамайн) атты еңбекте осы аят туралы былай делінеді: Харамайн – две святыни ислама – Заповедная Мечеть в Мекке и Могила Пророка в Медине. Эта формула входит в титул королей сегодняшней Саудовской Аравии: Хранитель Двух Святынь. Футух – множественное число от фатх, что значит «открытие», «завоевание, покорение», «победа». Слово это тесно связано с коранической семантикой. «Аль-Фатх» называется сура Корана, в которой говорится о победе над мекканцами и «покорении» Пророку Мухаммаду Мекки, дарованных ему Аллахом: Инна фатахна лак фатхан мубинан («истинно Мы даровали тебе крепкую победу» [3]. Міне, көріп отырғанымыздай бір ғана сөздің мағынасын түсіну үшін Құран сүресін, аятын және оны қай жерде кім айтқандығының тарихын білу қажет.

Хикметте тағы мынадай жолдар бар:

Аллаға бар жаныммен адал болдым,
«Фана фи Алла» мақамына салдым міне.

Фана сөзінің араб тіліндегі мағынасы – өшу, өлу, жоғалу [4, 610-б.]. «Ислам» энциклопедиялық сөздігінде фана сөзінің мағынасы адамның жеке тұлға ретінде өзін-өзі жоғалтып құдайдың құдіретіне сіңіп кетуі – деп түсіндіріледі. Кейбір зерттеушілер фананы нирванамен теңестіреді.

Сопылық түсінік бойынша фана дегеніміз адамның сыртқы дүниеден қол үзіп, сана-сезімінен, жеке басының қасиеттерінен айрылуы. Ибн Араби Фананың жеті сатысы болатынын айтқан. Фананың ең жоғары деңгейіне жеткен кезде фанадан да айрылып *бақага* өтеді. Бақа сөзінің араб тіліндегі бір мағынасы – адам баласының өлімнен кейін баратын мәңгілік тұрағы. Сопылық түсінігі – Алланы сезіну, Алланың дидарын көру дегенді білдіреді.

Ал атақты суннит діндары Ибн Таймани Ибн Арабидың Алланы фана күйіне түскен сопының көзімен көруге болады деген көзқарасын сынады. Ол Фана дегеніміз «Алладан басқа нәрсеге табынудан бас тарту» – деп түсіндіреді [5, 251-б.].

«Әуелден «Аласта би раббикум» деді құдай,
«Қалу бәлә» деп аруақтар қылды әуез», –

деген жолдардағы «Аласта би раббикум «Қалу бәлә» сөздері қай уақытта айтылған?

Мұсылманнан: Қай уақыттан бері мұсылмансың? – дегенде «Алхамду лилла, Қалу билла заманынан бері» – деп жауап береді екен?) «Қалу

бәлә» заманы дегеніміз не? Алла тағала жерді жаратпас бұрын барлық адам баласының (қазіргі адамдардан бұрын болған, қазіргі адамдар, олардан кейін болатындардың да) жанын жаратты. Оларды жинап: Аласта би раббикум?» (Мен сендердің Раббыларың емеспін бе?) – деп сұрайды.

– Иә, Сен біздің Раббымызсың! Саған сиынамыз, сенен көмек сұраймыз, – деп жауап береді адамдардың жандары. «Қалу бәлә» заманы деген Алла мен адамдардың арасында қабылданған ант уақыты. Ол келісім Мисақ деп аталады. Қазақ тілінде әлмисақ, әлімсақ деп айтыла береді. Араб тілінде мисақ сөзінің алдына белгілілікті білдіретін (мысалы әл-Фараби) әл-артикілі қойылғанда әл-мисақ болып оқылады. Ол бойынша бүкіл адам баласы рухтарының бұл дүниелік тіршілігінен бұрын рухтар әлемінде Алланың құдіретін танып, оған қайтып келетіні туралы ант беру оқиғасы. Құран Кәрімнің «Ағраф» сүресінің 172-аятында «Әл-мисақ» уәдесі туралы айтылған («Мен сендердің Раббыларың емеспін бе?» – (дегенде) олар: «Әрине куәміз» деген. Қиямет күні: «Бұдан хабарымыз жоқ демендер») делінеді. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы «Қашаннан бері мұсылмансың?» деген сұраққа «Әлімсақтан бері мұсылманмын» деп жауап беру салты осыған негізделген. Шәкәрім Құдайбердіұлының:

«Жарға ғашық болғаным таңданатын түк те жоқ.
Жер жаралмай тұрғанында менде асықтың нұры бар», –

деп өзінің Хаққа деген махаббатының бастауы ретінде Мисақ оқиғасын меңзеуі осыдан. Рабғузи «Қиссас-ул-Әнбия» (16 ғасыр) кітабында бүкіл адамзат рухы Мисақта бір бөлігі пәни дүниені қалап – кәпір, тағы біреулері пейішті қалап – мұсылман, аз ғана бөлігі хақ дидарын қалаған – ғашықтар болып ажыратылғанын, адамдардың өз тағдырларын өздері таңдағанын аңыз түрінде баяндайды.

Қожа Ахмет Иасауи хикметінде Мисақты адамның міндеті мен жауапкершілігінің бастауы – адамның Құдайға құлшылық етуінің мәні деп біледі. Бұл дүниенің байлығына, атақ-даңқына қол жеткізсе де, адам баласының жүрегі тыншымайтынының басты себебі осы Мисақтағы антқа байланысты. Сондықтан да адам бұл дүниелік ғиззат-құрметке қанағаттанбай, рухтар әлемінде көрген хақиқатты қалап, тынымсыз ізденіспен өтеді деген түсінік бар.

«Лә иләһа илла Алла» (Алладан басқа құдай жоқ) деген сөздегі «Иләһ» сөзі жалпы құдай дегенді білдіреді. Яғни, тек қана Алла тағалаға ғана

сенемін. Алла тек Алла деп қана аталуы қажет, оны көп құдайларға теңестірудің қажеті жоқ, ширк келтірмеу керек деген мағынаны білдіреді.

«Әнә л-Хақтың» мағынасын білмес надан,
Дана керек бұл жолдарға пәк, мардан.
Ессіз Мансұр қорлықпенен болды ада,
Бір сөзбен жарандардан болды жүдә.
Халін, ділін ешкім білмес тәңірім куә,
Қан жұтып мен де куә болдым, міне.

Бұл шумақтағы «Әнә л-Хақ» нені білдіреді? Мансұр деген кім? – деген сұрақтардың студенттер тарапынан қойылуы заңды.

Әбу Абдулла әл-Хусейн ибн Мансұр әл-Халлаж Оңтүстік Ираннан шыққан ислам діндары және мистик, сопылық өкілі. Көпшілікке Мансұр әл-Халлаж деген атпен белгілі болған. Халлаж белгілі сопы Сахла ат-Тустаридың шәкірті болды. Ұстазына еріп Басраға барады, кейін Бағдат қаласына барып атақты мистиктер Әмір әл-Маққи мен Жунәйдтардан білім алады.

Бірде зікір салу үстіндегі медитацияда ол «Ана-л-Хаққ» (Мен Хаққпын (шындықпын)) деп айтып қалады. Сопылар оны Аллаға тіл тигізді, өзін құдаймен теңестірді деп түрмеге қамайды. Сол жерде жатып ол «Китаб ат-Тауасин» атты жалғыз кітабын жазады. Соңынан өлім жазасына кесіледі. Руми Халлаждың сөзін тақаппарлық емес, қайта Алла алдындағы мойынсұну, яғни мен жоқпын, тек Алла ғана бар, – деп айтқысы келген деп түсіндіреді. Ит-тихад және Хулүл мектебінің негізін салушы да әл-Халлаж. Бұл мектептің идеологиясына үнді және христиан сопылығы әсер еткен. Олардың сенімінде «сопының бойына Алла еніп сопы Жаратқанмен бір материя болады» дейді олардың сөздерінің бірі «Әнә әл-Хақ» яғни (Мен Алламын).

Ортағасырлық түркі ескерткіштерінің көпшілігі Алла Тағаланы мадақтаумен басталады. Содан соң Мұхаммет пайғамбарды, оның сахабаларын жырлап, содан кейін ғана негізгі айтар ойына көшеді. Қожа Ахмет Иасауи да өз хикметтерінде Алланы ұлықтап, Пайғамбарды аса ілтипатпен жырлайды.

Есіме түссе жанымдай сүйген Мұхаммед,
Сенің жолыңа пида болам, Мұхаммед.
Үмбет болған «Хамду сананы» жатқа айтар,
Иә, Алла, жарылқай гөр, Мұхаммед.

Иә, кез келген мұсылман баласы, тіпті қазіргі жастар да Мұхаммед пайғамбарды біледі, бірақ осы шумақтағы «Хамду сананы» біле бермеуі мүмкін. Біз аудиторияда отырған студенттің дінтанушы немесе философ, тіпті араб тілінің

маманы да емес екенін естен шығармауымыз қажет. Сонымен «Хамду сана» дегеніміз не? Ол көпшілігіміз «Субханака» деп басталатынын білетін Ас-Сана дұғасы екен.

Субханака Аллаһума уа бихамдик,
Уа табарака исмук, уа таала джаддук,
Уа лә илаһа ғайрук

Араб тілінде *сана* – мадақтау, ризашылық білдіру деген мағынаға ие.

Зікір айтып іш сарайым таза болды.
Қайда барсам Қызыр бабам әзір болды
«Фазкуру-л –лаһ қәсиран» деп аят келді,
Зікір айтып зар илеумен жүрдім, міне –

деген жолдардағы зікір, Қызыр баба деген сөздер де көпшілікке таныс сөздер. Алайда бұл сөздердің нақты мағынасы, әсіресе Қызыр бабаның кейде Қыдыр баба, Қызыр ата болып әртүрлі айтылатыны да студенттерге түсініксіз. Көпшілік кейде Қызыр бабаны жыл басы Наурызда келетін Аяз атаға да теңеп жатады. Шын мәнінде ол адамдардың Аллаға деген сенімін жоғалтпауы үшін оларға дем беретін адам. Алла тағала Иса, Илияс, Ыдырыспен қатар Қызыр бабаға да мәңгілік өмір сыйлаған. Аңыз бойынша ол аралдарда өмір сүреді, аспанда ұша алады, әлемді кезіп жүреді, жыл сайын Меккеге қажылыққа барады, жұма күндері Меккенің, Мединенің және Иерусалимнің мешіттерінде намазға жығылады. Ол теңізде жүргендерге қорған болады, тіпті арнайы дұға оқып жәрдемге шақырса – өрт сөндіру, суға кеткендерді құтқару, ұрылардан сақтау, жындардың азғыруынан, жыланның уытынан сақтайды, – делінеді [5, 262-б.]. Ал қазақ халқының ұғымында Қызыр баба.....

Ал Қыдыр және Қызыр болып айтылуының себебі араб тілінің фонетикалық ерекшелігінде. Араб тілінде дауыссыз дыбыстар жуан және жіңішке болып бөлінеді. Қыдыр сөзіндегі д дыбысы жуан. Ол дыбыс кейбір араб елдерінде айтылған кезде з дыбысы сияқты айтылады. Мысалы, араб тіліндегі **қад**и (судья) сөзі қазақ тілінде **қазы** (әділ қазылар алқасы), **афдал** – **абзал** болып енген.

Ал зікір сөзіне келетін болсақ, **Зікір** (арабша *еске алу, еске түсіру, жадына сақтау*) – 1) сопылық ілімде – Алла тағаланы еске алу, оны ұмытпай, үнемі ойлау. Зікір уақыт пен мекен талғмайды, жүрекпен жасалады және тілмен айтылады. Жүректің зікірі, яғни «қалби зикр» – көңіл арқылы Алла тағаланың сипаттарының сәулесін танып білу; Алланы әрдайым еске

ала отырып, оның әмірлерін терең түсіну және ұжданның түкпірінен келген қалтқысыз сезіммен оны құлай сүю. Тілмен айтылатын зікір, яғни «лисан-и зикр» – Алла сөзін немесе «Лә иллаһа иллаллаһ» тіркесін қайталап айтудан тұрады. Тариқатта сопылар жиналып, шейһ немесе пірлердің бақылауында «Аллаһ-Аллаһ», «Һу-Һу», «хай-хай» сияқты тіркестерді белгілі бір жүйемен қайталап отырады. Зікір дауыстап айтылатын «жаһри зикр», үнсіз салынатын «һафи зикр» болып та бөлінеді;

2) бақылардың сырқатты «емдеу әдістерінің» бірі. Ол үшін бақсы «жын-перілерді» шақырып, зікір салған. Зікір салу қазақ халқы арасында Қазан төңкерісіне дейін орын алып келген. Қазақ халқында бұл сөз жағымды мағынаға ие емес. Мысалы, зікір салған бақсыдай [8].

Әрбір тариқаттың өзінің айтатын зікірі бар. Мысалы: Нақшбандия тариқатында «Алла» деген сөз, Шазилияда «Лә илаха илла Алла» сөзі, мұнан басқа, истиғфар және пайғамбарымызға салауат айту да қосылған. Кейбіреулері зікірге қатты кірісіп кеткен кездерінде тек «Хуа, хуа» деп те айтады. Сондай-ақ, кейбір тариқат «зікір жаһрия» – дауыстап айтылатын зікірді қабылдаса, кейбірі «зікір махфия» – «іштен айтатын зікірді», кейбірі мүлдем шарифатта көрсетілмеген зікірдің түрін қабылдайды, айқын дәлел – Исматуллашылар, сопылардың «хулл және иттихад» – «Алланың келуі мен пендемен бірігуі» сеніміне бет алып кетуі, тариқат жолы денені қинаудан тұрады деуі сияқты исламға жат амалдары да көп, ал ондай амалдар сопылыққа үнділерден, грек философиясынан, христиандықтан енген.

Хабар берер «Фа-л-иадхаку қалилан» деп,
Және айтар: «Уа-л-иабку касиран» деп –

деген шумақтағы араб сөздері «Азырақ күл де, көп жыла» дегенді білдіреді. Бұл қазақ жыраулары мен Абай өлеңдерінде көп кездесетін ой. Абайдың кара сөздерінің төртінші сөзінде «Әрбір байқаған адам білсе керек: күлкі өзі бір мастық екенін, әрбір мас кісіден ғафил көп өтетұғынын да, әрбір мастың сөйлеген кезінде бас ауыртатұғынын. Бұлай болғанда, күлкіге салынған кісі не шаруадан, не ақылдан, не бір ұят келерлік істен құр, ғафил көп өткізіп отырса керек. Осындай ғафилдік көп өткізіп, өлмеген кісінің не дүниеде, не ахиретте басы бір ауырмай қалмаса керек. Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтыларлық орынды харекет табу керек хәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!» – дейді.

Бұл еңбек қаншалықты зерттелгенімен, кейбір мағынасы көмескі сөздердің болуы шығарманы қазақ оқырманының толық түсінуіне әлі де кедергі келтіруде. Бұл мақаламыздың мақсаты Қожа Ахмет Иасауидің «Диуану Хикметінің» мазмұнын аша түсу.

Әдебиеттер

- 1 Әдеби жәдігерлер. 6-том. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008.
- 2 Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. – Медине: Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991.
- 3 Обретение двух Святынь. Футух аль-харамайн / Публикация рукописи XVI века из собрания Государственного Эрмитажа / под редакцией М.В. Пиотровского. – СПб.: Государственный Эрмитаж, 2011.
- 4 Баранов Х. К. Арабско-русский словарь: ок. 42 000 слов. – 3-е изд. – М.: Издатель Валерий Костин, 2001.
- 5 Ислам: ЭС. – М.: Наука, 1991.
- 6 Қазақ энциклопедиясы, 6-том.
- 7 Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.

References

- 1 Әдеби жәдігерлер. 6-том. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008.
- 2 Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. – Медине: Фаһд патшаның Құран Шәриф басым комбинаты, 1991.
- 3 Obretienie dvuh Svjatyn'. Futuh al'-haramajn / Publikacija rukopisi XVI veka iz sobranija Gosudarstvennogo Jermitazha / pod redakciej M.V. Piotrovskogo. – SPb.: Gosudarstvennyj Jermitazh, 2011.
- 4 Baranov H. K. Arabsko-russkij slovar': ok. 42 000 slov. – 3-e izd. – M.: Izdatel' Valerij Kostin, 2001.
- 5 Islam: JeS. – M.: Nauka, 1991.
- 6 Қазақ энциклопедиясы, 6-том.
- 7 Islam. Jenciklopedijalyk anyqtamalық. – Алматы: «Aruna Ltd.» ZhShS, 2010.